

ЗАРОДЖЕННЯ КОНСУЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (СТАРОДАВНІЙ ЧАС)

THE ORIGIN OF THE CONSULAR INSTITUTE (ANCIENT TIME)

Сіваш О.М., к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню витоків консульського інституту. Його предтечі виникли задовго до появи постійних дипломатичних представництв, тому інститут консульства вважається одним зі старіших інститутів міжнародного права. Поява цього інституту була пов'язана з розвитком міжнародної торгівлі і мореплавства. Стаття представляє розгляд інститутів, що існували у Стародавній Греції та Римі. Саме там виникли інститути, з якими в науці міжнародного права пов'язують зародження інституту консульства. Для Стародавньому світу загалом і Греції зокрема було характерне вороже ставлення до іноземців. Чужинець не мав прав у грецьких полісах. Однак ідея замкненості і ворожого ставлення до іноземців заважала інтересам торгівлі та розвитку зав'язків в інших сферах. Розвиток міжполісних торгових, політичних, культурних, релігійних зав'язків потребував створення інституту, який би міг забезпечити захист іноземцю за межами власної держави. Таким інститутом стала проксенія. Проксен – особа, що на прохання поліса, громадянином якого вона не була, захищала інтереси згаданого поліса і представників його общини у власній державі. Комплекс певних обов'язків і прав, що визнавалися за проксеном, дозволяють розглядати проксенію як правовий інститут. Дослідники вбачають у проксенії прообраз сучасного інституту консульства, оскільки між ними є важлива спільність. Передусім це стосується функції надання допомоги і захисту громадянам держави, що уповноважила. Однак ототожнювати проксенію і консульство неправильно, оскільки між ними є відмінності.

Інститут, схожий із консульством, існував і у Стародавньому Римі – патронаж. Патрон, що був заможною людиною, брав під своє покровительство неповнокровних громадян. Патронаж був схожий з інститутом приватної гостинності (*xeniva*), що існував у Греції до появи проксенії. Із часом цей інститут приватної гостинності перестав відповідати потребам, пов'язаним з активним розвитком торгівлі та мореплавства між Стародавнім Римом та іншими державами. Новий інститут – преторів замінив інститут патронів.

Розглянуті інститути створили передумови для побудови правової основи для консульського інституту.

Ключові слова: приватна гостинність, проксенія, патронаж, інститут преторів.

The article is devoted to highlighting the origins of the consular institute. Its forerunners arose long before the emergence of permanent diplomatic missions, so the institution of consulate is considered one of the oldest institutions of international law. The emergence of this institute was associated with the development of international trade and shipping. The article presents a review of the institutions that existed in ancient Greece and Rome. Institutions arose there, with which the emergence of the institution of the consulate is associated in the science of international law. The ancient world in general and Greece in particular was characterized by hostility to foreigners. The foreigner had no rights in Greek policies. However, the growing interests of trade and ties in other areas were hampered by the idea of isolation and hostility towards foreigners. The development of intercity trade, political, cultural, and religious ties required the creation of an institution that could provide protection to foreigners outside their own state. Proxenia became such an institution. Proxenia is a person who, at the request of a policy of which he was not a citizen, defended the interests of the said policy and representatives of its community in his own state. The set of specific responsibilities and rights recognized by the proxenia allow us to consider the proxenia as a legal institution. Researchers see proxenia as a prototype of the modern institution of consulate, because there is an important commonality between them. First of all, it concerns the function of providing assistance and protection to the citizens of the authorizing state. However, it is not correct to identify proxenia and the consulate, as there are differences between them.

An institution similar to the consulate existed in ancient Rome – patronage. The patron, who was a wealthy man, took under his protection half-blooded citizens. Patronage was similar to the institute of private hospitality (*xeniva*), which existed in Greece before the advent of proxenia. Over time, this institution of private hospitality ceased to meet the needs associated with the active development of trade and shipping between ancient Rome and other states. The new institute of praetors replaced the institute of patrons.

The considered institutes created preconditions for construction of a legal basis for consular institute.

Key words: private hospitality, proxenia, patronage, praetor institute.

Історія консульського інституту пов'язана з політикою, дипломатією, юриспруденцією, морською справою і значно триваліша, ніж історія постійних дипломатичних представництв. Довгий час дипломатичні представники скеровувалися в іншу державу за потреби, отже, дипломатія мала характер *ad hoc*. Перші ж постійні дипломатичні представництва з'явилися лише в XV ст. Консульські відносини між країнами встановилися історично раніше. Прообраз консульського інституту зародився в рабовласницьку епоху. У той період іноземці розглядалися як потенційні вороги¹. Однак із часом, як зазначав Ф.Ф. Мартенс, народи дійшли висновку, що «неможна провести абсолютно послідовно замкненість і ворожість <...>, і відносини, що виникли між ними [народами] призвели до відшукування засобів забезпечити свою особисту свободу і права на чужій території» [2, с. 53].

Прообраз консульств виник у Стародавній Греції та Римі, де розвивалися торгівлі та міжнародно-політичні відносини. Характерними рисами грецького полісу були економічна автаркія і політична замкненість. Грецькі філософи виробили ідею автаркії як ідеальної форми

існування держави. Так, Аристотель у «Політиці» писав: «Держава є сумою родів і селищ для досягнення досконалого самодостатнього існування <...>» [3, с. 118]. Аристотель уважав самодостатній стан метою держави, зазначав, що для його досягнення державі необхідні така територія і кількість населення, щоб не мати потреби у спілкуванні з ким- або чим-небудь, що належить не до неї [3, с. 309]. Одним із наслідків автаркії й було вороже ставлення до іноземців, їх правова дискримінація. Чужинцю для того, щоб вести торгівлю, укласти правочини, мати захист свого майна у грецьких містах, потрібно було мати свого покровителя із громадян. Однак правова дискримінація іноземців вступала в дисонанс із потребами в економічному і культурному спілкуванні, які постійно зростали. Саме розвиток міжполісних торгових, політичних, культурних, релігійних зав'язків потребував створення інституту, який би міг забезпечити захист іноземцю за межами власної держави. Спершу у грецьких містах виникла так звана приватна гостинність (*xeniva*), коли покровитель, який приймав чужинця під своє заступництво, захищав його інтереси у своєму

¹ Ю.М. Лотман, Б.А. Успенський дали таке визначення: «чужий» – пришлий зовні, ворог чи позбавлений суспільних прав метек [так називався неповноправний мешканець полісу у Стародавній Греції], що перебуває на «нашій території, але такий, що належить іншому світу, звідки він прийшов» [1, с. 117].

полісі. Але з розвитком зав'язків між полісами приватна гостинність виявилась недостатньою. Виникла потреба мати в іншому полісі покровителя, який би захищав усіх, хто прибуває з певного поліса (мореплавці, купці й інші), і забезпечував послам контакти із владою власного поліса. Це мало наслідком залучення держави до цього процесу. Отже, зі звичаю приватної гостинності поступово формується «проксенія» (prohēnia) – публічна гостинність. Цей інститут поширився в V ст. до н. е. Держава уклала від імені своєї громади договір про гостинність з одним із громадян іншого поліса (проксен). Для надання ефективного захисту обирали повноправного і впливового громадянина, який проживав на батьківщині. Проксенія оформлювалась офіційно у вигляді публічно-правового акта, про що повідомлялось рідне місто проксена. Надалі через останнього здійснювався захист дипломатичних, релігійних, комерційних та інших інтересів цієї держави та її громадян в полісі проксена. Діяльність проксена була різноманітною, він: 1) приймав посольства й окремих громадян, що прибували в його державу; 2) міг виконувати дипломатичні доручення (скеровувався як посол своєї держави в поліс, з яким був пов'язаний функціями гостинності; був посередником у переговорах між двома державами); 3) надавав послуги воєнного характеру (сприяв укладанню мирних договорів, військово-політичних союзів); 4) добивався для підзахисних участі в релігійних церемоніях чи здійснював релігійні обряди від їхнього імені; 5) був присутнім як свідок під час складання заповіту чи розпорядження грошима померлого в його державі чужинця-гостя; 6) зберігав передані йому гроші і майно чужинців; 7) надавав покровительство купцям, що прибували для торгівлі в його місто; 8) організовував похорон чужинця-гостя в разі смерті останнього в місті проксена тощо.

За такі послуги проксену надавалися права та привілеї в полісі (недогортаність, безпека цієї особи та її майна, почесне громадянство тощо), для якого проксен виконував функції захисту, зокрема: 1) асілія чи асфалія – особиста і майнова безпека під час миру і війни, навіть у разі війни з державою проксена; 2) ателія – звільнення від податків, що накладаються на іноземців, звільнення від всіх повинностей, що покладались як на іноземців, так і на власних громадян; 3) надання права, у разі необхідності, звертатися безпосередньо до ради і народного зібрання, оскільки він не потребував покровительства простата² в тій державі, з якою був пов'язаний проксенічними відносинами; 4) продікія – право першочергового розгляду справи в суді; 5) проедрія – надання почесного місця під час релігійних свят, ігор і різних суспільних зібрань, на які допускались або всі іноземці, або тільки проксени як виняток тощо [5].

В.В. Денисенко, зазначає: «Проксенія – своєрідна угода про гостинність між державою і приватною особою – громадянином іншої держави, що оформлювалась декретом, за якою ця особа брала на себе захист інтересів іноземної держави, фактично змішуються поняття приватно-правових і публічно-правових відносин. Проксенія фігурує як інститут приватно-правовий, відносини в його межах будуються в руслі надання послуг окремим громадянам іноземної держави, а також поширюється на міждержавні публічні відносини. Проте проксен залишається виразником інтересів насамперед своєї держави через надання допомоги громадянам союзної держави» [6, с. 20].

Статус проксена дозволяє вважати проксенію правовим інститутом. Оскільки цей інститут визнавався всіма

полісами «як законна форма захисту інтересів одного поліса в межах іншого, є всі підстави вважати її інститутом міжнародного права Стародавньої Греції» [7, с. 8].

За своїм походженням, статусом і функціями проксенія стала провісником консульської мережі, що складалася в Європі через дві тисячі років [8, с. 4]. Спільність проксенії та консульського інституту проявляється передусім у функціях. Серед завдань, які покладались на проксена, завжди було надання допомоги і захисту громадянам держави, яка його уповноважила. Схожість має місце і щодо привілеїв та імунітетів, що надавались проксенам і консулам, хоча консули мають привілеї й імунітети в державі, у якій здійснювали консульські функції. Однак між цими двома інститутами є суттєві відмінності, зумовлені різними суспільними відносинами, отже, і різними потребами в різні історичні епохи. Штатний консул – це посадова особа держави, від імені якої він здійснює консульські функції на території іншої держави. Проксен зазвичай³ таким не був, оскільки його призначав поліс, громадянином якого він не був, для захисту інтересів власної общини згаданого поліса. У цих аспектах проксенія більше схожа на сучасний інститут нештатного (почесного) консула. Нештатний консул – це особа, яка не перебуває на державній службі, проте виконує деякі консульські доручення на прохання зацікавленої держави та за згодою країни перебування; щодо його громадянства немає особливих вимог. Поліс, що призначив проксена, не мав засобів примусового впливу на останнього, лише заохочував його для ефективного здійснення гостинності пільгами і привілеями на власній території. Проксен був офіційно визнаним із боку іноземної держави, для якої здійснював захист, у власному полісі він не отримував офіційного статусу, залишався приватною особою, хоча на практиці в ньому вбачали визнаного заступника іншої держави [7, с. 10]. Офіційний статус штатного консула визнається як державою, що його призначила й інтереси якої він захищає, так і державою, у якій він виконує консульські функції. Привілеї та імунітети надаються штатному консулу не у власній державі, а в іноземній, для ефективного виконання його функцій.

Інститут, схожий із консульським, існував і у Стародавньому Римі. За часів Римської імперії, коли Рим панував в Середземномор'ї, розвинувся інститут патронажу. Заможна особа – зазвичай патрицій – брала під своє покровительство бідних чи неповнокровних громадян, які вважалися її клієнтами і перебували в залежному від покровителя стані. Такий покровитель називався патроном. Спочатку останні обиралися сенатом, їхній правовий статус визначався римськими законодавством. Через це патронами ставали відомі полководці чи політичні діячі. Активізація торгівлі, розвиток мореплавства між Стародавнім Римом та іншими державами спричинили необхідність у наданні певних прав іноземцям, які були майже безправні поза межами власної держави. З поступовим втягуванням Риму в усесвітню торгівлю він особливо наповнюється іноземцями. «Перед римським судом стало серйозне питання про підсудність маси іноземців, серед яких велика кількість не мали правоздатності в жодній із тих форм, які були вироблені попередньою історією, – писав С.А. Муромцев, – приватна гостинність не могла охопити таку масу іноземців, яка тепер з'явилась у Римі» [9, с. 235]. На заміну патронажу прийшов інститут преторів. Останні призначалися верховною владою Риму із числа сенаторів і вершників. Отже, претори були чиновниками, які мали повноваження вирішувати спори як між іно-

² Простат – громадянин поліса, що виступав піклувальником метека (переселений іноземець у грецьких полісах або відпущений на волю раб) [4].

³ У деяких полісах, наприклад у Спарті, проксенія розглядалась як літургія (державна повинність у грецьких полісах). У разі літургічної проксенії проксен призначався власною державою із числа корінних громадян і ніс обов'язок надавати гостинність і послуги іноземцям. Однак цей вид проксенії не набув значного поширення.

земцями, так і між римлянами й іноземцями відповідно до принципу *jus gentium* (право народів). Претори видавали едикти, згідно з якими іноземцям надавалися особиста свобода, можливість володіти нерухомістю і вести торгівлю.

Отже, можна зробити висновок, що грецькі проксени, римські патрони і претори виконували деякі функції із захисту прав іноземців і надання їм допомоги. Діяльність цих інститутів створила передумову до побудови правової основи для консульського інституту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. «Изгой» и «изгойничество» как социально-психологическая позиция в русской культуре преимущественно допетровского периода («Свое» и «чужое» в истории русской культуры). *Труды по знаковым системам*. Тарту, 1982. Т. 15.
2. Мартенс Ф.Ф. О консулах и консульской юрисдикции на востоке. Санкт-Петербург: Тип. М-ва пут. сообщ. (А. Бенке), 1873. 612 с.
3. Политика Аристотеля. Пер. С.А. Жебелева. Москва : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1911. 465 с.
4. Лисовый И.А., Ревяко К.А. Античный мир в терминах, именах и названиях : словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима / науч. ред. А.И. Немировский. 3-е изд. Минск, 2001.
5. Никитюк Е.В. Институт проксении в межполисных отношениях в классической Греции. *Античное общество – IV : Власть и общество в античности* : материалы Международной конференции антиковедов, проводившейся 5–7 марта 2001 г. на историческом факультете Санкт-Петербургского государственного университета. Санкт-Петербург, 2001. URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/nikituk.htm>.
6. Денисенко В.В. Проксенія: історія становлення і розвитку консульського права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 17. С. 18–21.
7. Никитина И.П. Институт проксении в межгосударственных отношениях Древней Греции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1977. 19 с.
8. Halvard Leira, Iver B. Neumann Judges, merchants and envoys ; The growth and development of the consular institution. Norwegian Institute of International. Norway. URL: <https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/371402476.pdf>.
9. Муромцев С.А. Гражданское право древнего Рима. Москва : Типография А.И. Мамонтова и К, 1883.